

انقلاب اطلاعات و تحول مفهوم دولت

قدرت احمدیان

که امروزه به واسطه گسترش و تنوع روزافزون فن‌آوری‌های ارتباطی، حتی در دورافتاده‌ترین نقاط دنیا آثاری از انقلاب اطلاعات دیده می‌شود.

مفهوم ویژگی «همه جا حاضر بودن» از دو بُعد تنوع و گسترش تکنولوژیکی و دیگری امتداد و گسترش توانایی‌های انسانی موجب شده است تا دولت‌ها یا هر نهاد سازمان یافته شبیه به آن نتوانند چنان‌که باید قابلیت‌های تحملی خود را در عمل نشان دهد.

گسترش و تنوع تکنولوژی‌های ارتباطی جریانی را موسوم به جریان بین‌المللی اطلاعات به وجود آورده است که تمامی ابعاد حیات انسانی را متأثر کرده است.

بدون شک یکی از پیامدهای انقلاب اطلاعات و تحول در مفهوم دولت می‌باشد که خود ناشی از ویژگی برجسته تکنولوژی‌های ارتباطی یعنی ویژگی «همه جا حاضر» بودن آن است. این خصیصه از آنجا ریشه می‌گیرد

اشاره:

در شماره قبل به بحث درباره انقلاب اطلاعات و تحول مفهوم امنیت پرداختیم و در آن به نقش گسترش روزافزون ارتباطات به‌طور کلی و فن‌آوری‌های اطلاعاتی به‌طور اخص، در بروز تغییرات بنیادی و عمده‌ایی که در جامعه بین‌الملل به‌وجود می‌آورد اشاره کردیم. اینک بحث انقلاب اطلاعات و تحول مفهوم دولت را پیش‌روی دارید. انقلاب اطلاعات یا به عبارتی

بسیاری را اعتقاد بر آن است که دولت تنها بازیگر سیستم بین‌الملل است. دولت به عنوان یک عضو سیستم بین‌الملل در طول زمان از لحاظ مبانی قدرت، چگونگی اجرای برنامه‌ها و مقررات و در نهایت ماهیت و طبیعت وجودی خود دستخوش تحول شده است. تحول در مفهوم و مبانی قدرت دولت همواره با تحول در ماهیت سیستم همراه بوده است. شکل‌گیری دولت - شهرهای یونان، امپراطوری‌های قرون وسطی و بالاخره تشکیل دولت ملی با انقلاب‌های قرن هجدهم هرکدام همراه با سیستم سیاسی - بین‌المللی خاصی بوده است؛ تصور ما آن است که دولت‌های ملی که با عظمت و قدرت خاص خود پای به قرن بیستم نهادند با شکل‌گیری تحولات شگرف در تکنولوژی‌های ارتباطی به ویژه بعد از دهه ۱۹۵۰ مفهوم قرن هجدهمی خود را از دست داده‌اند. در هر حال ما بحث خود را در اینجا با طرح دو موضوع دنبال می‌کنیم. در ابتدا مفهوم دولت ملی را در عصر پیش از انقلاب اطلاعات و آن‌گاه آن را در عصر انقلاب اطلاعات مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف. مفهوم قرن هجدهمی دولت ملی:

ظهور انقلاب فرانسه همراه شد با تحول مفهوم دولت از اراده پادشاه - که هابز آن را مطرح کرده بود - به اراده مردم. انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه یک «رژیم کهنه» را جایگزین یک «جامعه مدرن» کرد. نقش و جایگاه انقلاب فرانسه در عصر انقلاب‌های دمکراتیک در منطقه آتلانتیک یعنی از دهه ۱۷۶۰ تا ۱۸۴۸ در تحول مفهوم حکومت بسیار تعیین‌کننده است. انقلاب فرانسه فتودالیسم را لغو کرده و به جای آن مفاهیمی چون آزادی، برابری، مالکیت و اراده ملی را وارد عرصه سیاست بین‌الملل کرد. البته این مفاهیم قبل از انقلاب فرانسه هم مطرح بودند لیکن

اراده پادشاه تدوین‌کننده و تعیین‌کننده آن بود. مطرح شدن حقوق مدنی همچون آزادی از آزار و فشار حکومت، آزادی بیان، مذهب و آزادی در مشارکت که با توجه به اراده و خواست آحاد افراد جامعه قابل تبیین بود، پایه‌های نظام سلطنتی را متزلزل کرد و موجب پی‌ریزی نظام دولت ملی شد.^۱

جرج مدلسکی قواعد اساسی نظام دولت ملی را در پنج مورد بررسی می‌کند.^۲

۱. سازمان سیاسی، اساسی ایده‌آل در سیستم بین‌الملل - نه دولت - شهرها یا

و اراده او هیچ‌گونه ارتباطی میان افراد و سازمان‌ها در داخل با افراد و سازمان‌ها در خارج صورت نمی‌گیرد.

۵. دولت ملی در سیستم دولت - محور با شعار «خودیاری» هیچ اقتداری را مافوق خود نمی‌شناسد و قدرت برتری برای او قابل تصور نیست.

روبرت کوهین و جوزف نای در مقاله‌ای با عنوان «وابستگی متقابل پیچیده، روابط فسراملی و رئالیسم: چشم‌اندازهای بدیل در سیاست‌های جهان» سه پیش فرض اساسی جریان واقع‌گرایی را که تا دهه ۱۹۵۰ عینیت

■ تحول در مفهوم و مبانی قدرت دولت همواره با تحول در ماهیت سیستم همراه بوده است.

■ نقش و جایگاه انقلاب فرانسه در عصر انقلاب‌های دمکراتیک در منطقه آتلانتیک یعنی از دهه ۱۷۶۰ تا ۱۸۴۸ در تحول مفهوم حکومت بسیار تعیین‌کننده است. انقلاب فرانسه فتودالیسم را لغو کرده و به جای آن مفاهیمی چون آزادی، برابری، مالکیت و اراده ملی را وارد عرصه سیاست بین‌الملل کرد.

امپراطوری‌ها، بلکه تنها - دولت ملی است.

۲. در محدوده جغرافیایی خاصی دولت ملی کنترل و صلاحیت کامل و انحصاری بر سازمان‌ها و آحاد افراد جامعه دارد و از هیچ نیرویی دستور نمی‌گیرد.

۳. دولت ملی در مقابل فعالیت‌های خود و در مقابل دولت‌های دیگر هیچ‌گاه مسؤول و پاسخگو نبوده و نیست و تنها منافع ملی، راهنمای عمل اوست.

۴. دولت ملی انحصار کنترل قلمرو خود را دارد و بنابراین بین مسائل داخلی و خارجی تمایز قائل است و بدون رضایت

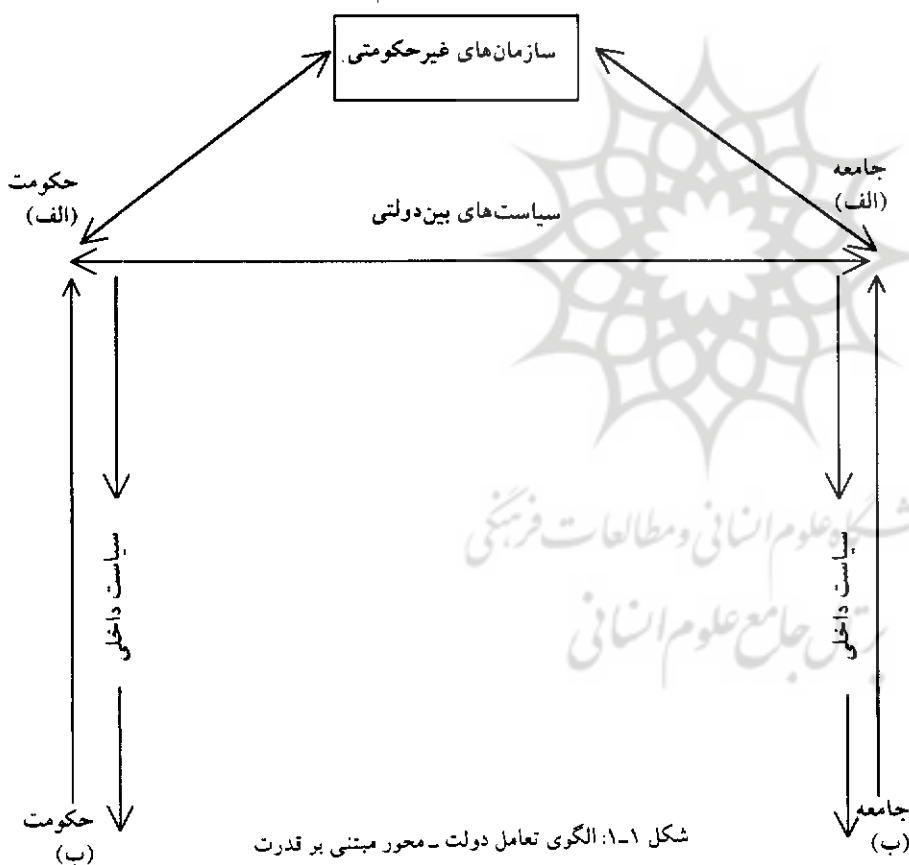
داشت و امروزه به واسطه «وابستگی متقابل پیچیده»^۳ متزلزل شده‌اند چنین می‌دانند:

۱. دولت‌ها به عنوان واحدهای یکپارچه، بازیگران مسلط در سیاست بین‌الملل هستند. براین اساس دولت‌ها هم یکپارچه‌اند و هم مسلط.

۲. زور ابزار قابل استفاده و مؤثر در اجرای اهداف سیاسی است، سایر ابزارها هم می‌توانند مورد استفاده قرار گیرند، اما زور بسیار مؤثرتر است.

۳. نکته بسیار مهم‌تر این‌که تا دهه ۱۹۵۰ که جریان واقع‌گرایی با وضعیت

وجود داشته است که از کانال دولت‌ها به عنوان ابزار دست آنها، خواست و تقاضای دولت‌ها را مبادله می‌کرده‌اند. از جمله این سازمان‌ها می‌توان به «جامعه ملل» و «سازمان ملل» اشاره کرد، که با تحول در دستور کار و برنامه‌های مورد نظر آنها، امروزه در کنار سازمان‌های فراملی متعدد، به برقراری یا انتقال اطلاعات به بازیگران متعدد در سیستم بین‌الملل می‌پردازند از دیدگاه کوهین و نامی این الگوی تعاملی دولت - محور به صورت زیر ترسیم می‌شود^۷ که ما در شکل ۱-۱ آن را نمایش می‌دهیم:

شکل ۱-۱: الگوی تعامل دولت - محور مبتنی بر قدرت

موجود همخوانی داشت میان مسائل و دستور کارهای دولت‌های ملی سلسله مراتب وجود داشت.

بدین صورت که امنیت نظامی به عنوان «سیاست برتر» سایر موضوع‌ها و دستور کارهای اجتماعی و اقتصادی را که عنوان «سیاست پست‌تر» به خود می‌گیرند تحت الشعاع قرار می‌دهد.^۲

در نظام دولت ملی یا سیستم دولت - محور، دولت‌های ملی تمامی مناسبات و ارتباطات فرامرزی را کنترل کرده این فرایند تنها از طریق کانالهای رسمی دولت و نخبگان حکومتی که در حال رقابت و تعارض با یکدیگر هستند، انجام می‌پذیرد. بنابراین تمرکز یا کنترل بر ارتباطات توسط دولت‌های ملی ویژگی برجسته سیستم بین‌الملل تا قبل از ابداع، تنوع و گسترش تکنولوژی‌های اطلاعاتی است.^۵

در سیستم دولت - محور، الگوی رفتار دولت‌ها مبتنی بر قدرت است که به وسیله آن «فرایند ارتباطات عمودی - از بالا به پایین - است. محتوای ارتباطات قدرت است. هدف تحمیل اراده خود بر دیگری است. وسیله آن زور، خشونت و تهدید است... و در واقع ارتباطات رد می‌شود: به این معنی که ساختارها، ارزش‌ها، خواست‌ها و آرزوهای دیگران

■ در سیستم دولت - محور، الگوی رفتار دولت‌ها مبتنی بر قدرت است که به وسیله آن فرایند ارتباطات عمودی - از بالا به پایین - است، محتوای ارتباطات قدرت است و هدف، تحمیل اراده خود بر دیگری است.

■ در سیستم دولت - محور فرایند ارتباطات در داخل حکومت‌ها متأثر از اراده و خواست دولت است. دولت تعیین می‌کند که نوع ارتباط در سطح جامعه داخلی چگونه باشد.

نکته‌ای که نیاست از آن غافل شد این است که در سیستم دولت - محور فرایند ارتباطات در داخل حکومت‌ها متأثر از اراده و خواست دولت است. دولت تعیین می‌کند که نوع ارتباط در سطح جامعه داخلی چگونه باشد. دولت در چنین سیستمی به واسطه وجود رابطه مبتنی

فاقد ارزش می‌باشد.^۶ لازم به توضیح است که در سیستم فوق که از اواخر قرن هجدهم تا نیمه اول قرن بیستم به صورت مشخص تداوم داشته است، سازمان‌های فراملی به مفهوم آنچه که امروزه وجود دارد، موجود نبوده است و تنها سازمان‌های بین حکومتی

بر قدرت، ارزش‌ها، باورها و شیوه اطاعت مردم از دولت و نیز ارتباطات میان آحاد جامعه را تعیین می‌کند. در این میان نقش و جایگاه ناسیونالیسم به عنوان ایدئولوژی دولت‌های ملی بسیار با اهمیت است.

ناسیونالیسم از دیدگاه روبرت کلمن، به عنوان ایدئولوژی دولت‌های ملی مدرن یا به عنوان حرکت به سوی ایجاد دولت‌های ملی جدید دارای سه ویژگی مشخص است، این سه ویژگی در انواع ناسیونالیسم وجود دارند:

۱. به عنوان توجیه‌کننده نهایی حفظ، تقویت یا تأسیس یک سیستم سیاسی که بر جمعیتی مشخص کنترل شده باشد و خود را نماینده مؤثر و طبیعی افراد تحت‌کنترل، جلوه دهد.

۲. برحسب ایدئولوژی ناسیونالیست، دولت‌های ملی به عنوان واحدهای سیاسی با اقتدار برتر در محدوده جغرافیایی خاصی جای می‌گیرند و اعمال قدرت می‌کنند.

۳. ناسیونالیسم با ایجاد یا حفظ استقلال تمامیت ارضی و کارآمدی مؤثر دولت ملی، تمام اعضاء جامعه را به سیستم سیاسی وابسته می‌کند و آنها این وابستگی به سیستم سیاسی یا دولت ملی را به عنوان یک تکلیف ضروری قلمداد می‌کنند.^۸

کلمن با توجه به چگونگی اتصال و وفاداری افراد به سیستم سیاسی ناسیونالیسم آن را به دو بخش احساسی^۹ و ابزاری^{۱۰} تقسیم کرده است و بر این باور است که در جوامعی که افراد فاقد تحرک جغرافیایی هستند، ناسیونالیسم حالت احساسی به خود می‌گیرد و برعکس در جوامعی که تحرک جغرافیایی وجود دارد، ناسیونالیسم به عنوان ابزار مطرح می‌شود.^{۱۱} کلمن معتقد است که ناسیونالیسم احساسی به دنبال هویت ملی، ارزش‌های فرهنگی و باورهای ملی، پیوند نقش ملی به سمبل‌های گروه و

■ سیستم دولت - محور با ویژگی‌های خود، نمی‌توانست در عصر انفجار اطلاعات و گسترش ارتباطات کارآمد باشد و در نتیجه شاهدیم که در اثر ورود عاملی به نام «تنوع و گسترش ارتباطات» به سیستم دولت - محور، تحولات بنیادی در این سیستم روی می‌دهد.

■ تافلر با ارائه یک تحلیل، تشکیل دولت ملی را ناشی از ضرورت انسجام اقتصادی می‌داند. از نظر وی دولت ملی یکی از ساخت‌های عمده تمدن موج دوم بوده است که برای همگامی با رشد واحدهای اقتصادی و انسجام در امر تولید و توزیع، وجود آن ضرورت پیدا کرد.

انقلاب‌های تکنولوژیک و ابداع شیوه‌های نوین حمل‌ونقل و ارتباطات که متأثر از انسجام اقتصادی بود، سبب شد تا نخبگان اقتصادی برای دستیابی به بازارها، تنظیم مقررات گمرکی و مالیاتی و مقررات کار و پول، انسجام سیاسی در پرتو دولت ملی به وجود آورند. از دیدگاه تافلر آنچه را که شعرا، ادبا، مورخین و آهنگسازان در وصف روح ملی می‌گفتند و می‌ساختند همگی در فردای نظام صنعتی و درست در زمانی بود که ضرورت انسجام سیاسی برای رونق امر تولید و توزیع آشکار شد.^{۱۲} تافلر بر این باور است که امروزه و در تمدن موج سوم، مفهوم دولت‌های ملی از دو جهت یکی از بالا به پایین یعنی از ناحیه جهانگرایی و انقلاب اطلاعات و دیگری از پایین به بالا یعنی از ناحیه رشد گروه‌های جدایی‌طلب و پاره - ملی در معرض تحول قرار گرفته است.^{۱۳}

جیمز روزنو با طرح تنش در صحنه سیاست جهانی، پنج عامل نظام‌وار را منشأ این تنش می‌داند. عامل اول تغییر نظام جهان صنعتی به نظم جهانی فراصنعتی است که بر پویایی‌های تکنولوژیک به‌ویژه انقلاب میکرو الکترونیک تأکید دارد. این انقلاب فاصله‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را کوتاه کرده و تحرک افکار، تصاویر و اطلاعات را به نهایت سرعت رسانده و به

پذیرش تقاضاها بر مبنای تعهد به قداست دولت است، در حالی که ناسیونالیست ابزاری به دنبال متعهد کردن افراد جامعه به نهادهای بهبود دهنده یا تأمین‌کننده نیازها و احتیاجات افراد جامعه، نقش‌های اجتماعی و پذیرش تقاضاهای سیستم بر مبنای تعهد به قانون و نظم و اصل برابری می‌باشد.^{۱۴}

در هر حال تلاقی ملت و دولت سیستمی را پی‌افکنند که ما آن را سیستم دولت - محور نامیدیم. این سیستم با ویژگی‌هایی که برشمرديم نمی‌توانست در عصر انفجار اطلاعات و گسترش ارتباطات کارآمد باشد و در نتیجه شاهدیم که در اثر ورود عاملی به نام «تنوع و گسترش ارتباطات» به سیستم دولت - محور، تحولات بنیادی در این سیستم روی می‌دهد که بحث بعدی ما دنباله این موضوع است.

ب. تحول مفهوم دولت در عصر انقلاب ارتباطات:

تافلر با ارائه یک تحلیل، تشکیل دولت ملی را ناشی از ضرورت انسجام اقتصادی می‌داند. از نظر وی دولت ملی یکی از ساخت‌های عمده تمدن موج دوم بوده است که برای همگامی با رشد واحدهای اقتصادی و انسجام در امر تولید و توزیع، وجود آن ضرورت پیدا کرد.

وابستگی و ارتباط تمام افراد جامعه بشری با وقایع و رویدادها منجر شده است. عامل دوم ظهور مسائلی است که نتیجه انقلاب تکنولوژیک و وابستگی جهان است. این مسائل همچون محیط زیست، تروریسم، قاچاق مواد مخدر، بحران ارز و ایدز که بیشتر ماهیت قومی دارند تا ملی با دستور کارهای سنتی تفاوت بسیار دارند. عامل سوم تنش یا آشفتگی در سیاست جهانی بحران قدرت است که ناشی از عدم جنبه بین‌المللی پیدا کرده‌اند از یک طرف و از طرف دیگر برخاسته از عدم اطمینان دولت‌ها به وفاداری و تعهد شهروندان است. عامل چهارم این‌که با ضعف نظام دولت ملی، سیستم‌های فرعی با سرعت دادن به روند تمرکززدایی، انسجام بیشتری پیدا کرده و تأثیرشان رو به افزایش نهاده است. عالم پنجم و به عنوان نتیجه عوامل

محور در خواهیم یافت که رشد آگاهی‌ها و اطلاعات، مبنای حقیقی تحولات ساختاری و فرایندهای عملی جهان چند مرکزی است. در اینجا می‌توانیم با اطمینان بگوییم که در صورت عدم تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی، چنین

موسوم به «جریان بین‌المللی اطلاعات» به‌راه انداخته است که تمامی ابعاد حیات انسان را متأثر کرده است. حمید مولانا جریان بین‌المللی اطلاعات را در دو جهت‌گیری انسانی و تکنولوژیک به‌صورت زیر نشان می‌دهد:^{۱۸}

شکل ۲-۱: جریان بین‌المللی اطلاعات

آثار و کاربرد جریان بین‌المللی اطلاعات در زندگی انسان بر روی کره زمین فوق‌العاده با اهمیت و بسیار عمیق است. این بازتاب‌ها را می‌توان در حوزه‌های متعدد و متنوع همچون بانکداری و امور مالی، برنامه‌ریزی‌های مربوط به کشاورزی و ساختمان‌سازی، تجارت، آموزش، تفریح و سرگرمی، حکومت کردن، تعاملات گروهی، مراقبت‌های بهداشتی، خدمات خانگی، خدمات اطلاع‌رسانی، تعاملات بین افراد، مدیریت، نظامی‌گری، توسعه ملی، برنامه‌ریزی و قانونگذاری، اطلاعات عمومی، جامعه‌پذیری و... مورد بررسی قرار داد.^{۱۹} به‌رحال بررسی بازتاب جریان بین‌المللی اطلاعات بر سیستم دولت - محور و اگر بپذیریم شکل‌گیری سیستم چند مرکزی در کنار حوزه‌های متعدد دیگر اهمیت شایان دارد. در اینجا ما تأثیر بعضی از ویژگی‌های تکنولوژی ارتباطاتی را بر سیستم دولت - محور مطرح می‌کنیم.

■ کارآمدی سیستم دولت‌های ملی در کاربردی کردن لوازم یا ویژگی‌های ذاتی خود، بر اثر بالا رفتن سرعت انتقال پیام و اطلاعات زیرسؤال رفته است. به عبارتی دولت‌های ملی همان‌طوری که نمی‌توانند نور را کنترل کنند، نمی‌توانند اطلاعات ورودی به سیستم را تحت کنترل خود در آورند.

جهانی با صدها هزار بازیگر هرگز مفهوم پیدا نمی‌کرد. اصولاً اگر چنین جهانی هم مفهوم پیدا می‌کرد بدون تکنولوژی‌های اطلاعاتی، ما هرگز نمی‌توانستیم وجود آن را لمس و درباره آن قلمفرسایی کنیم. اما انقلاب اطلاعات یا به عبارتی تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی به چه صورت مفهوم جهان دولت - محور یا نظام دولت ملی را با تحول همراه کرده است، که ما به راحتی می‌توانیم از جهان چند مرکزی یاد کنیم؟ تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی جریانی را

چهارگانه فوق‌افزایش مهارت‌ها و آگاهی‌های شهروندان است که دیگر همانند گذشته و به صورت سنتی، مسائل جهانی و داخلی را تحلیل نمی‌کنند.^{۱۵} از نظر روزنو مجموعه عوامل فوق سبب شکل‌گیری جهان چند مرکزی^{۱۶} در مقابل جهان دولت - محوری شده است. روزنو ساختار و فرایند جهان چند مرکزی و جهان دولت - محوری را به صورت زیر نشان می‌دهد.^{۱۷} با اندک نگاهی به ویژگی‌های جهان چند مرکزی و مقایسه آن با جهان دولت -

■ با اندک نگاهی به ویژگی‌های جهان چند مرکزی و مقایسه آن با جهان دولت - محور در خواهیم یافت که رشد آگاهی‌ها و اطلاعات، مبنای حقیقی تحولات ساختاری و فرایندهای عملی جهان چند مرکزی است.

■ کارکرد تکنولوژی‌های اطلاعاتی در انتقال پیام به گونه‌ای است که حتی اگر افراد یک جامعه تمایل به دریافت اطلاعات نداشته باشند، اطلاعات به سراغ آنها خواهد رفت و آنها را از پدیده‌ها و رویدادهای جهانی مطلع خواهد کرد.

ویژگی مشترک تکنولوژی‌های نوین ارتباطاتی «سرعت» است. نیل پستمن معتقد است که «سرعت» جابه‌جایی و تحرک اخبار و اطلاعات در دههٔ چهل (قرن نوزدهم) معادل سرعتی بود که انسان‌ها می‌توانستند با خود به انتقال آن بپردازند. به عبارت دیگر سرعت انتشارخبر معادل سرعت قطار بود و باز به بیان دقیق‌تر سرعت رسیدن خبر از مکانی به مکان دیگر حدود ۵۵ کیلومتر در ساعت بود.^{۲۰} اما امروزه با بهره‌گیری از تکنولوژی‌های ارتباطاتی مدرن خبر هر حادثهٔ هرچند بی‌اهمیت، طی چندثانیه در بسیاری از نقاط دنیا پخش می‌شود. با کشف و توسعه قوانین الکترون مغناطیسی توسط ماکسول و هرتز و در نهایت ابداع رادیو توسط مارکونی ایتالیایی روندی در انتقال پیام آغاز شد که سرعت ۵۵ کیلومتری پیام بنا به گفته پستمن، به سیصد هزار کیلومتر در ثانیه یعنی برابر با سرعت نور افزایش یافت. بازتاب این ابداع که متعلق به اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم است، در شبکه‌های اطلاع‌رسانی جهانی دههٔ ۱۹۹۰ بسیار گسترده است. برای نمونه در ابتدا، سرعت انتقال داده‌ها در مدار اصلی اینترنت در آمریکا ۵۶۰۰۰ بیت در ثانیه بود. چندین سال پیش یعنی در اواخر دههٔ ۱۹۸۰ حداکثر این سرعت به ۱/۵ میلیون

بیت در ثانیه رسید و در حال حاضر (نیمه اول دهه ۱۹۹۰) این سرعت به ۴۵ میلیون بیت در ثانیه رسیده است که ممکن است با ابداع شیوه‌های نو، در آیندهٔ نزدیک شاهد انتقال داده با سرعت ۲ میلیارد بیت در ثانیه باشیم.^{۲۱} در عرصهٔ تکنولوژی‌های رسانه‌ای هم متأثر از ابداع امواج رادیویی، در عرض چند دقیقه اطلاعات، پیام‌ها و اخبار از دورترین نقاط دنیا با به‌کارگیری تکنولوژی‌های ماهواره‌ای به اطلاع افراد جامعه می‌رسد. هرچند بعضی دولت‌ها برای بهره‌گیری از امکانات ماهواره‌ای محدودیت‌هایی قائل شده‌اند، اما بعید به نظر نمی‌رسد که در آیندهٔ نزدیک تمامی احاد جامعه بشری به این تکنولوژی مجهز شوند. این مسأله بیشتر از آنجا نشأت می‌گیرد که براساس تحقیقات به عمل آمده، امکان دارد مدار ساینکرون که فرستنده‌های ماهواره‌ای برای هم‌زمان شدن با حرکت زمین به دور خود، در آنجا مستقر شده‌اند شکسته شود و با استفاده از چندین ماهواره که هرکدام وظیفهٔ انتقال پیام و تصویر را تا زمان به‌خصوصی برعهده می‌گیرند و پس از آن، وظیفهٔ فوق را به ماهواره‌ای دیگر محول می‌کنند، فاصله ۳۶ هزار کیلومتری مدار فوق را تا زمین به یک هزار کیلومتر پایین آورد. اینجاست که یک گیرندهٔ معمولی بدون استفاده از بشقاب‌های ماهواره‌ای نیز

می‌تواند کانال‌های متعدد تلویزیونی را از سراسر دنیا دریافت کند^{۲۲} به‌رحال در مسألهٔ افزایش سرعت انتقال پیام هیچ عقل سلیمی نمی‌تواند شک کند، اما تأثیر این موضوع بر ماهیت دولت‌های ملی چیست؟ بحث اصلی و مهم ما هم همین است.

کارآمدی سیستم دولت‌های ملی در کاربردی کردن لوازم یا ویژگی‌های ذاتی خود، بر اثر بالا رفتن سرعت انتقال پیام و اطلاعات زیرسؤال رفته است. به عبارتی دولت‌های ملی همان‌طوری که نمی‌توانند نور را کنترل کنند، نمی‌توانند اطلاعات ورودی به سیستم را تحت‌کنترل خود در آورند.

بنابراین می‌توان گفت تمایز میان سطوح داخلی و خارجی تیره‌وتار شده است و هر فردی در داخل یک سیستم - حتی افراد مخالف سیستم - می‌تواند به‌واسطهٔ سرعت انتقال اطلاعات و کنترل‌پذیری آن از ناحیهٔ دولت یا محیط خارج از سیستم تماس برقرار کند. کارکرد تکنولوژی‌های اطلاعاتی در انتقال پیام به گونه‌ای است که حتی اگر افراد یک جامعه تمایل به دریافت اطلاعات نداشته باشند، اطلاعات به سراغ آنها خواهد رفت و آنها را از پدیده‌ها و رویدادهای جهانی مطلع خواهد کرد. از طرف دیگر این مسأله ناشی از ماهیت «اکولوژیکی» تکنولوژی‌های اطلاعاتی هم هست، منظور از اکولوژیکی بودن تکنولوژی‌های اطلاعاتی تأکید بر توانایی تأثیرگذاری آنها در تحولات اجتماعی است. نیل پستمن در جای دیگر با تکیه بر یک مثال موضوع را به‌خوبی روشن می‌کند. وی می‌گوید که «دگرگونی تکنولوژیکی تنها یک پیشرفت ساده نیست، یک دگرگونی اکولوژیکی است. بهترین توضیح از راه قیاس صورت می‌گیرد. چه پیش می‌آید اگر یک قطره رنگ قرمز را در یک لیوان آب شفاف بریزیم؟ آیا ما آب شفاف به اضافهٔ یک

قطره رنگ قرمز به دست می‌آوریم؟ مسلماً نه. هر مولکول آب رنگ جدیدی پیدا می‌کند. منظور من از دگرگونی اکولوژیکی همین است. یک رسانه چیزی به چیزهای موجود نمی‌افزاید؛ همه چیز را دگرگون می‌کند. در سال ۱۵۰۰، پس از اختراع چاپ، نه اروپای کهن به اضافه چاپ که اروپای متفاوت به وجود آمد.^{۲۳}

ورود یک تکنولوژی به یک جامعه با دگرگونی در تمامی ساخت‌ها و زیرساخت‌های جامعه همراه است و این مسأله به صورت کاملاً ناخواسته و غیرارادی انجام می‌گیرد. پس از این که قطره‌ای به نام تکنولوژی در لیوانی پر از آب به نام جامعه ریخته شد، هیچ‌کس نمی‌تواند به راحتی آن دو را از هم جدا کند زیرا این دو با هم ترکیب می‌شوند. هر چند شاید بتوان با استفاده از تکنیک‌های شیمیایی رنگ را از آب جدا کرد ولی هیچ‌گاه نمی‌توان آثار یک رسانه یا تکنولوژی اطلاعاتی را از اذهان افراد جامعه پاک کرد. بنابراین، دولت‌های ملی به‌ویژه، به عنوان سازمان‌های سیاسی ایده‌آل در سیستم بین‌الملل، قابلیت جلوگیری از بازتاب‌های اکولوژیکی تکنولوژی‌های اطلاعاتی را ندارند و آنها تنها می‌توانند با ورود به یک عرصه رقابتی، موضوعات موردنظر خود را با استفاده از تکنولوژی‌های انتقال اطلاعات تبلیغ کنند.

یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته تکنولوژی‌های ارتباطاتی که بر تحول مفهوم دولت ملی تأثیر عمیق گذاشته است، ویژگی «همه جا حاضر» بودن آنهاست. این ویژگی از آنجا ریشه می‌گیرد که امروزه به‌واسطه تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی، در تمامی نقاط دنیا حتی در دور افتاده‌ترین آنها، آثاری از تکنولوژی‌های فوق دیده می‌شود. هر چند گروه بسیاری، در نحوه توزیع قابلیت‌های ارتباطاتی به وجود ساختار امپریالیستی و

تقسیم جهان به مرکز - پیرامون معتقدند،^{۲۴} با این حال ماهیت مسأله آن است که در عقب‌مانده‌ترین مناطق دنیا هم به اندازه کسب اطلاع و اخبار از محیط، ابزارهای ارتباطاتی وجود دارد. این ویژگی تکنولوژی‌های ارتباطاتی از طرف دیگر سبب شده است تا انسان، خود را از محدودیت‌های مکان و زمان برهاند و در فضای لایتناهی با امواج پرواز کند.^{۲۵} از بعدی دیگر صفت «همه جا حاضر بودن» را می‌توان با استناد به آراء مک‌لوهان،

اجتماعی طوری است که هیچ گوشه‌ای از وجود فیزیکی و روحانی ما را دست نخورده به حال خود رها نمی‌کند.^{۲۶}

بنابراین صفت «همه جا حاضر بودن» و از دو جهت یکی تنوع و گسترش تکنولوژیکی و دیگری امتداد و گسترش توانایی‌های انسان سبب می‌شود تا دولت‌های ملی یا هر نهاد سازمان یافته شبیه آن نتواند چنان‌که باید قابلیت‌های تحکمی خود را در عمل نشان دهد. اینجا هم می‌توان چنین استدلال کرد که از

ساختار و فرایند دوگانه سیاست‌های جهانی

ویژگی‌ها	جهان دولت - محوری	جهان چند - مرکزی
تعداد بازیگران ضروری	کمتر از دو	صدها هزار بازیگر
معیار اصلی بازیگران	امنیت	خودمختاری یا استقلال
اهداف اصلی بازیگران	حفظ تمامیت ارضی و امنیت فیزیکی	افزایش سهم بازرجهانی، حفظ یکپارچگی سیستم‌های فرعی
ابزار نهایی حصول به اهداف	نیروی نظامی	خودداری از تهدید به همکاری یا پذیرش تهدید
اولویت‌های هنجاری	فرآیندها، به‌ویژه فرآیندهای حفظ حاکمیت و حکومت قانون	نتایج، به‌ویژه نتایجی که حقوق بشر، عدالت و بهداشت را گسترش دهد
الگوی تشریک مساعی	تا جایی که ممکن است اتحادیه‌های رسمی	ائتلافات موقتی
گستره دستورکارها	محدود	نامحدود
قواعد حاکم بر تعاملات میان بازیگران	رویه‌های دیپلماتیک	رویه‌های موقت، ویژه و نهادی
توزیع قدرت در میان بازیگران	سلسله مراتبی با غلبه قدرت	برابری نسبی تا جایی که کش موردنظر را قابل طرح می‌کند
الگوی تعاملی میان بازیگران	متناسب	غیرمتناسب
تمرکز رهبریت	قدرت‌های بزرگ	بازیگران خلاق با منابع متعدد و وسیع
نهادسازی	مطلوب	برحسب ضرورت
نگرش نسبت به تحول	نسبتاً پایین	نسبتاً بالا
کنترل بر نتایج	متمرکز	پراکنده
مبانی ساختارهای تصمیم‌گیرنده	اقتدار رسمی، قانون	انواع مختلف اقتدار، رهبری مؤثر و کارآمد

معرف گسترش و امتداد حواس آدمی دانست. چنان‌که گفتیم مک‌لوهان همه وسایل ارتباطاتی را توسعه و امتداد قوای ذهنی و حسی آدمی می‌داند. چنان‌که گفتیم مک‌لوهان همه وسایل ارتباطاتی را توسعه و امتداد قوای ذهنی و حسی آدمی می‌داند. وی معتقد است به‌واسطه همین مسأله وسایل ارتباطی بر ما نفوذ دارند و روی ما کار می‌کنند. بازتاب آنها از جهات شخصی، سیاسی، اقتصادی، زیبایی‌شناسی، روانی، اخلاقی، قومی و

یا در درازمدت هدایت شود.

ویژگی دیگر تکنولوژی‌های ارتباطاتی «تنوع بخشی و انبوه‌زدایی» است. این دو ویژگی ابتدا و انتهای یک طیف هستند، به این معنی که هر اندازه امری متنوع شود، به همان میزان از انباشت یا انبوهگی آن کاسته می‌شود. انقلاب حاصل در تکنولوژی‌های اطلاعاتی از یک طرف به واسطه تنوع و گسترش تکنولوژی‌های مربوط به آن و از سوی دیگر به جهت تبلیغ یا اشاعه فرهنگ‌ها، عقاید و آراء متنوع، به صفت فوق موصوف می‌شود. چنان‌که به نقل از تهرانی‌ها در فصل اول مطرح کردیم، سنت ارتباطات شفاهی جادوگری و فالگیری را رواج می‌داد که ماهیتاً موجب تسلیم انسان به موجودات مابعدالطبیعه و موهوم می‌شد. با ابداع شیوه‌های نوشتن اندک‌اندک اقتدار موناشری و نهادهای مذهبی، از ناحیه یک طبقه روشنفکر مدرن که می‌توانند مطلب بنویسند و منتشر کنند به چالش کشیده می‌شود. ظهور رسانه‌های جمعی یا توده‌ای یا رسانه‌هایی که پیام‌ها و اطلاعات را یکجا و متمرکز به توده متراکم و انبوهی از جامعه انتقال می‌دهد، مبنای شکل‌گیری ایدئولوژی‌های بسیج‌کننده همچون سوسیالیسم، فاشیسم و نازیسم شد، اما با انقلاب اطلاعات می‌بینیم رسانه‌هایی پای به عرصه وجود می‌گذارند که ماهیت تخصصی و غیرتوده‌ای دارند. در این فرآیند بنا به گفته تافلر شاهدیم که از اواسط دهه ۱۹۵۰ مجلات توده‌ای رو به تعطیلی می‌گذارند. خوانندگان مجلات و روزنامه‌های توده‌ای کاهش می‌یابد و در عوض به واسطه تخصصی شدن امور و در نتیجه متنوع شدن مشاغل، روحیات و اذهان، خوانندگان با توجه به علایق خاص خود به مجلات کوچک روی می‌آورند. همانند زنان، ورزشکاران، غواصان، خلبانان، نوجوانان، کلکسیونرهای دوربین‌های عتیقه، دوستداران بازی

تنیس، اسکی‌بازان و... هرکدام مجلات خاص خود را می‌خوانند.^{۲۷} این تنوع بخشی و انبوه‌زدایی در حقیقت ناشی از تحول ذهن انسان است. از نظر آگوست کنت گذار انسان از مراحل الهی و مابعدالطبیعه به مرحله اثباتی هنگامی معنای دقیق پیدا کرد که قانون طبقه‌بندی علوم در عرصه فعالیت‌های فکری جای باز کرد و این قانون از نظر کنت نشانه بارز نظم است که در طی آن هوش^{۲۸} انسانی در زمینه‌های گوناگون صورت اثباتی پیدا می‌کند.^{۲۹} بدین سان مفهوم تنوع بخشی و

و همزمان بر تحول در ساختار ذهنی افراد بشر را ندارد. تحول در ذهن، سیال و پویا است، در حالی که کنترل مستلزم تمرکز و انسجام است. حالت ایستایی دارد. اینجاست که دولت‌های ملی در مقابل امواج تحول، صرفاً می‌توانند سازمان خود را با این موج سازگار و همراه کنند، که در این صورت شاهد تحول مفهوم دولت‌های ملی خواهیم بود.

راسل ای کاف می‌گوید که: «شرکت‌ها و دولت‌هایی همه روزه به این دلیل ورشکسته می‌شوند که درسازگار کردن خود با این تغییر کواهی کرده یا بسیار کند

■ **ظهور رسانه‌های جمعی یا توده‌ای یا رسانه‌هایی که پیام‌ها و اطلاعات را یکجا و متمرکز به توده متراکم و انبوهی از جامعه انتقال می‌دهد، مبنای شکل‌گیری ایدئولوژی‌های بسیج‌کننده همچون سوسیالیسم، فاشیسم و نازیسم شد، اما با انقلاب اطلاعات می‌بینیم رسانه‌هایی پای به عرصه وجود می‌گذارند که ماهیت تخصصی و غیرتوده‌ای دارند.**

■ **تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی سبب می‌شود تا حجم عظیمی از اطلاعات در تمام ساعات زندگی انسان در سیستم‌های مختلف سیاسی جریان پیدا کند.**

عمل نموده‌اند. سازگار شدن با تغییرات سریع جاری، به تعدیل‌های مکرر و بزرگی در نوع کارها و نحوه انجام آنها نیاز دارد... مدیران اکنون باید ناپیوستگی‌ها را مدیریت کنند.^{۳۰}

از جمله شاخصه‌های دیگر تکنولوژی‌های اطلاعات در عصر انقلاب اطلاعات، اضافه باری است. تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی سبب می‌شود تا حجم عظیمی از اطلاعات در تمام ساعات زندگی انسان در سیستم مختلف سیاسی جریان پیدا کند. چنین شرایطی به واسطه ابداع تکنولوژی‌های

انبوه‌زدایی در حقیقت به مفهوم تحول ذهن انسان به سمت تخصصی شدن یا به عبارتی جزئی شدن در آگاهی‌ها، اطلاعات و دانش‌هاست. این تحول فراگیر و جهانی است و در حقیقت به مفهوم تمرکزگرایی و گسترش پلورالیسم ذهنی است و مساوی است با گسترش نسبی‌گرایی و انکار قطعیت در مبانی علمی پدیده‌ها. خلاصه کلام آن که تنوع بخشی و انبوه‌زدایی همراه است با تحول ذهن انسان، و تحول در ذهن انسان امری کاملاً نامحسوس است که به تدریج شکل می‌گیرد و هیچ نهادی به ویژه دولت‌های ملی قدرت کنترل مداوم

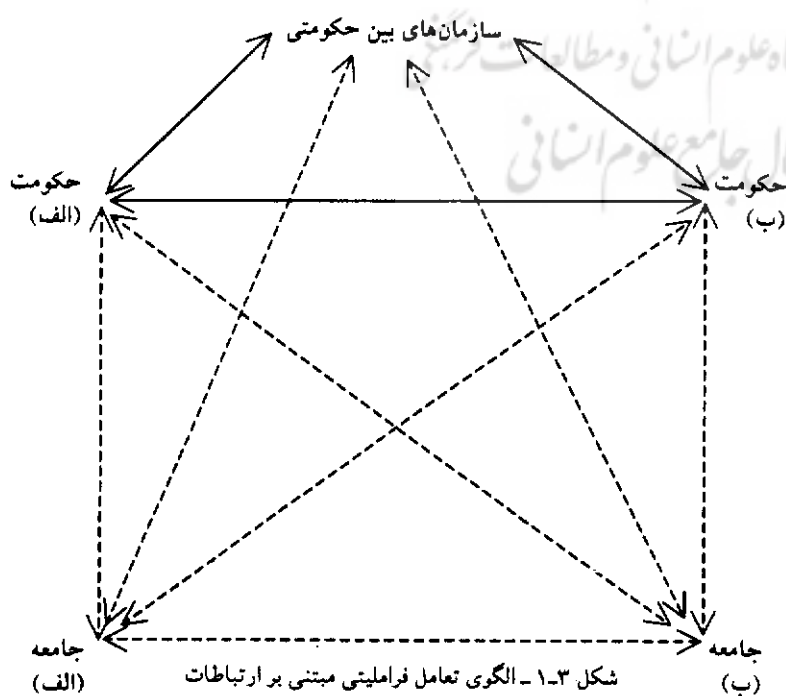
گسترش دهنده «محیط عملیاتی» رسانه‌ها، یعنی ماهواره و فیبرنوری امروزه بیش از گذشته ملموس است. سیستم انتقال فیبرنوری به عنوان بخش اساسی نظام مخابراتی جهان با هزینه‌ای کمتر، ظرفیت خیلی بالایی برای انتقال علائم و پیام‌ها نسبت به کابل مسی دارد.^{۳۱} به کارگیری این سیستم علاوه بر میزان تضعیف خیلی کم، عرض باند انتقال داده‌ها را افزایش می‌دهد.^{۳۲} این پدیده موجب می‌شود اطلاعات، علائم و پیام‌ها در سطح وسیعی ارسال شوند. به علاوه تنوع و گسترش تکنولوژی‌هایی چون رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها، مجلات، بولتن‌ها، تلگراف‌ها، تلکس، فاکس، تلفن و... موجب می‌شود تا اطلاعات در سطح بسیار وسیعی عرصه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه را هدف قرار دهد. بدین‌سان نهادهای مختلف از جمله دولت‌ها با حجم بی‌سابقه‌ای از اطلاعات مواجه می‌شوند که توانایی هدایت، کنترل و یا جذب آن را ندارند. این پدیده که به «اضافه‌باری اطلاعاتی»^{۳۳} معروف است، در حقیقت به معنی آن است که حجم اطلاعات دریافتی، از توانایی‌های سیستم بیشتر است و در نتیجه سیستم نازکارآمد شده و حتی به سوی نابودی کشانده می‌شود.^{۳۴}

جهانی‌شدن و وابستگی متقابل نیز از جمله ویژگی‌های تعیین‌کننده و قابل بحث تکنولوژی‌های اطلاعاتی است. عبارت «دهکده جهانی» مک لوهان بیان یا نماد جهانی شدن امور و مسائل انسان‌ها در اثر تکنولوژی‌های اطلاعاتی است. مفهوم جهانی شدن بیانگر این نکته است که شبکه‌های ارتباطاتی بخش‌های مختلف این کره خاکی را چنان به هم متصل کرده است که هر اتفاقی به دور از قضاوت همه افراد در اقصی نقاط جهان باقی نمی‌ماند. کاربرد شبکه‌های جهانی کامپیوتری در اقتصاد و به ویژه توسط

شرکت‌های چندملیتی، نمونه‌ای بسیار روشن از جهانی‌شدن ارتباطات است. برای مثال شرکت جنرال موتورز با استفاده از یک شبکه کامپیوتری جهانی، سفارش‌های تولید، بایگانی پرسنلی و مالی، اطلاعات طراحی جدید، تشخیص و رفع معایب و آموزش در میان تمام کارخانه‌ها و شعب اصلی و فرعی خود را در سراسر جهان به انجام می‌رساند. اینجاست که یکی از مدیران شرکت می‌گوید: «فرقی نمی‌کند کارخانه در دی‌ترویت باشد یا در سنگاپور و یا ماتاموروس، زیرا با وجود این شبکه کامپیوتری، دیگر فاصله اهمیتی ندارد».^{۳۵} جهانی‌شدن، ویژگی تکنولوژی‌های ارتباطاتی است که به شرکت‌ها، مؤسسات، نهادها و افراد قدرت می‌دهد تا با شکستن مرزهای دولت‌های ملی، اهداف خود را در نقاط دوردست دنیا دنبال کنند. آلون تافلر معتقد است همان‌طور که سرمایه به طریق الکترونیکی در فراسوی مرزهای ملی جریان می‌یابد و در عرض یک هزارم ثانیه از زوریخ به هنگ‌کنگ و از هنگ‌کنگ به نیروژ، از نیروژ به توکیو و از

توکیو به وال استریت حرکت می‌کند، اطلاعات نیز با پیمودن این مسیر پیچده، مرزهای دولت را همانند سرحدات مالی‌اش قابل نفوذ می‌کند.^{۳۶} پدیده جهانی‌شدن در کنار وابستگی متقابل، به تکنولوژی‌های اطلاعاتی معنی و مفهوم خاصی بخشیده است. وابستگی متقابل تکنولوژی‌های فوق سبب شکل‌گیری شبکه‌های جهانی به هم پیوسته‌ای شده است که در یک حالت تعاملی و دوسویه اطلاعات را از سراسر دنیا جمع‌آوری، پردازش و سپس برای تمامی دنیا منتشر می‌کنند. چنان‌که در مباحث پیشین گفته شد کوهین و نای در مقابل الگوی ایده‌آل واقع‌گرایان یعنی سیستم دولت - محور معتقد به «وابستگی متقابل پیچیده» هستند. این نوع وابستگی متقابل از دیدگاه آنها دارای سه ویژگی برجسته است:

۱. کانال‌های متعدد در وابستگی متقابل پیچیده، جوامع مختلف را با هم مرتبط می‌کنند. این مسأله از طرفی موجب می‌شود تا حلقه‌های غیررسمی بین نخبگان حکومتی همانند روابط رسمی بین وزارت‌خانه‌های دولتی شکل

گرفته و از طرف دیگر با ارتباطات رودر رو یا از طریق ابزار آلات مخابراتی میان نخبگان غیرحکومتی و سازمان‌های فراملی روابط عمیق ایجاد شود. در هر حال از دیدگاه کوهین ونای کانالهای ارتباطاتی به روابط میان دولتی، فراحکومتی و فراملی گسترش می‌یابد.

۲. از ویژگی‌های برجسته وابستگی متقابل، فقدان سلسله مراتب میان موضوعات و مسائل در دستور کار است، که درست برعکس تفکر دولت - محور مسائل امنیتی - نظامی در عرض و همدریف سایر مسائل قرار می‌گیرد.

۳. حداقل استفاده از نیروی نظامی ویژگی دیگر وابستگی متقابل پیچیده است. از دیدگاه کوهین ونای در فرآیند وابستگی متقابل دولت‌ها از نیروی نظامی علیه همدیگر استفاده نمی‌کنند.^{۳۷} در هر حال تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی با ویژگی‌های جهانی و وابستگی متقابل خود، الگوی تعاملی فراملی را شکل می‌دهد^{۳۸} که ما آن را در شکل ۱-۳ نشان می‌دهیم.

در مجموع تنوع و گسترش تکنولوژی‌های ارتباطاتی، زمینه‌ساز پیدایش الگوی رفتاری خاصی می‌شود که اساس جهان دولت - محور را پریش برانگیز می‌نماید، نخست این که در الگوی رفتاری مبتنی بر ارتباطات، دولت‌ها تنها بازیگران عمده بین‌الملل نیستند. در اثر تنوع بخشی و انبوه‌زدایی رسانه‌های ارتباطاتی در سیستم بین‌الملل، تعداد بازیگران افزایش یافته است. دیگر این که حاکمیت، جایگاه و مفهوم خود را در سیستم بین‌الملل از دست می‌دهد. این مسأله از یک طرف معلول تقدس‌زدایی از مفهوم حاکمیت است و از سوی دیگر ریشه در افزایش ارتباطات و وابستگی متقابل دارد و در عین حال تحت تأثیر افزایش ارتباطات در سطح بین‌الملل، ایده

موج اول و دومی امنیت، مفهوم خود را از دست می‌دهد و مفاهیم جدیدی وارد این مقوله می‌شوند. □

پی‌نویس‌ها:

1.R.R. Palmer & Joel Colton, A History of the Modern World, (New York: McGraw - Hill, Inc., 8 Edition, 1993). p. 403.

۲. جرج مدتسلی، دولت و نظام دولت ملی. به نقل از: جیمز باربر و مایکل اسمیت، ماهیت سیاستگذاری خارجی، ترجمه و تحلیله حسین سیف‌زاده، (تهران: نشر فوس، ۱۳۷۲)، صص ۹۸-۱۰۱.

3.Complex Interdependence.
4.Robert Keohane & Joseph Nye "Complex Interdependence transnational Relation. And Realism: Alternative Perspectives on world politics, In Keyley & Wittkope. op. cit. p. 246.

5.Taylor Trover, Approaches and Theory in International Relation (London: Longman, 1978, 212.

۶. داریوش اخوان زنجانی، «ارتباطات و روابط بین‌الملل»، نامه فرهنگ، سال پنجم شماره سوم، (پاییز ۱۳۷۴) ص ۶۴.

7.Keohane & Nye. op.cit. p.255.
8.Robert C. Kelman "Patterns of Personal Involvement in the National Systems", In, James N. Rosenau, (ed), International Politics and Foreign Policy, (New York, the Freepress, 1966). pp. 277-278.

9.Sentimental.
10.Instrumental.
11.Ibid. p. 288.
12.Ibid. p. 280.

۱۳. آلون، تافلر. موج سوم، ترجمه شهیندخت خوارزمی (تهران: مترجم، ۱۳۷۱)، صص ۱۱۶-۱۱۰.
۱۴. همان، صص ۴۴۲-۴۳۲.

۱۵. جیمز روزنوو، «آشفته‌گی سیاست جهانی: دیدگاه‌های نوین در تئوری روابط بین‌الملل». به نقل از: سیدعلی قاری (به اهتمام)، مجموعه مقالات اولین سمینار تحول مفاهیم، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰)، صص ۴۴۵-۴۴.

16.Multi - Centric World.
17.James N. Rosenau, Turbulence in World Politics, (Princeton: Princeton University Press, 1990), p.250.

۱۸. حمید، مولانا. جریان بین‌المللی اطلاعات،

ترجمه یونس شکرخواه (تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۱) ص ۱۷.

19.William Frederick, Technology and Communication Behavior(Belmont CA: Wardsworth Company, 1989) p.88.

۲۰. نیل، پستمن. زندگی در عیش - مردن در خوشی. ترجمه صادق طباطبایی، (تهران: سروش، ۱۳۷۳)، ص ۱۴۷.

۲۱. آدام، گافین. اینترنت، ترجمه سعود خرسند. (تهران: نشر آروین، ۱۳۷۴)، ص ۲۰.

۲۲. «پنجره‌ای به قرن ۲۱». روزنامه همشهری، همان.

۲۳. نیل، پستمن. «چگونه رسانه‌های همگانی فرهنگ را دگرگون می‌کنند»، ترجمه ش - ز - رستگار، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۵۸ - ۵۷، سال ششم، ش ۹ و ۱۰ (خرداد و تیر ۱۳۷۱)، ص ۴۰.

24.Johan Galtung "The Center - Periphery theory of imperialism" in, Olson, (ed), op. cit. p. 326.

۲۵. شهین خوارزمی، علی اسدی. فریبرز رئیس دانا. «انقلاب ارتباطات، گسترش حواس، شتاب تاریخ، آدینه، شماره ۱۲ (خرداد ۱۳۶۶)، صص ۸-۹.

۲۶. ابراهیم رشیدپور، آینه‌های جیبی آقای مک لوهان (تهران: دفتر انتشارات رادیو و تلویزیون ملی ایران، ۱۳۵۲) ص ۲۹.

۲۷. تافلر، همان، صص ۲۲۱-۲۲۰.

28.Intell. Gence.
۲۹. ریمون آرون، مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، (تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۰)، ص ۸۶.

۳۰. راسل ای کاف. تصور در حال تغییر ما از جهان. ترجمه سهراب خلیلی، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۸۶-۸۵ سال نهم، ش اول و دوم (مهر و آبان ۱۳۷۳) ص ۱۰۲.

31.Fredreck, Op. Cit, p. 29.
۳۲. حجم انتقال در فیبرنوری معمولی 1Mb.S = و در فیبرنوری پیشرفته 100 Mb.S = است.

33.Information Overload.
۳۴. علیرضا حسینی پاکدهی. «تکنولوژی‌های ارتباطاتی و نظام‌های اجتماعی». رسانه، سال پنجم، ش ۲ (تابستان ۱۳۷۳)، ص ۴۲-۴۱.

۳۵. هوشنگ امیراحمدی. «تکنولوژی اطلاعات، سازماندهی تولید و توسعه اقتصادی». ترجمه علیرضا طبیب، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ش ۸۴-۸۳، سال ۸، ش ۱۱ و ۱۲ (مرداد و شهریور ۱۳۷۲)، ص ۷۶.

۳۶. الوین تافلر. جابه‌جایی در قدرت، (ج دوم)، ترجمه شهیندخت خوارزمی، (تهران: مترجم، ۱۳۷۰)، صص ۶۲۵-۶۲۲.

37.Keohane & Nay, op. cit, pp. 247-250.
38.Ibid, p. 255.